אתר תעשיית סוכר מהתקופה הפאטימית ועד לתקופה העות׳מאנית בתל אום אל־פרג׳ בגליל המערבי

עמנואל דמתי

תל אום אל־פרג׳ (Le Fierge ,De Phergia), הנמצא בלב מושב בן־עמי שבגליל המערבי (נ״צ רי״ח 21175/76775, רי״י 16175/26775), הוא תל קטן (כ־20 דונם; איור 1), נמוך, במישור שבין כברי לנהריה. האתר, הנמצא בין בתי המושב, בולט כיום 2 מ׳ בלבד מעל סביבתו בשל הכשרות קרקע במקום. בסקר הכפרים הערביים שנערך ב־1966 נלקטו חרסים מהתקופות העות׳מאנית, הממלוכית והאסלאמית הקדומה, ובמזרח הכפר נתגלו שרידי אמת מים וארובה של טחנת מים (ארכיון רשות העתיקות: תיק בן־עמי).

שני שטחים נפתחו: האחד בדרום האתר (שטח A) והאחר במזרחו (שטח B); בין השטחים מפרידים 35 מ׳. ארבע שכבות יישוב מהתקופות העות׳מאנית, הממלוכית, הצלבנית והביזנטית הובחנו; מהאחרונה נתגלה רק קטע קיר. השכבות הקדומות יותר לא נחפרו, אולם, על סמך הממצא הקרמי, נראה שהן מהתקופה הרומית הקדומה ואולי אף קודם לכן.[1]

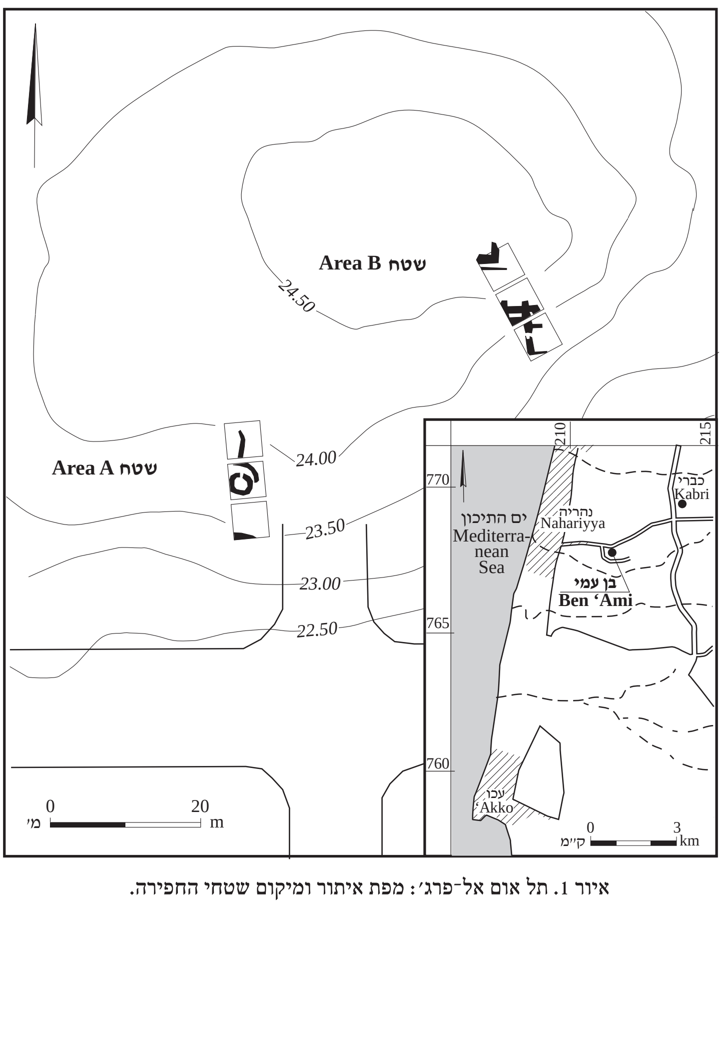

איור 1. תל אום אל־פרג׳: מפת איתור ומיקום שטחי החפירה.

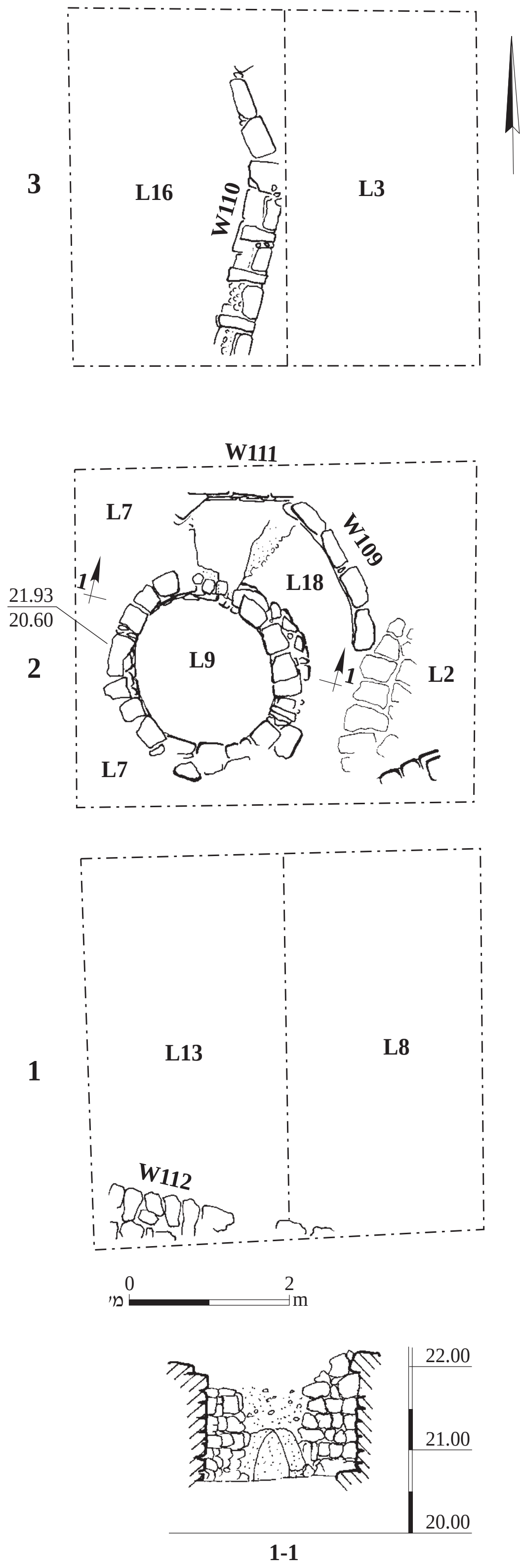

תכנית 1. שטח A: תכנית וחתך.

החפירה

שכבה I: התקופה העות׳מאנית

שטח A (תכנית 1; איור 2). בריבוע 1 נחשפו יסודות קיר ולידו טבון, שחציו נמצא בחתך המזרחי של לוקוס 8. במזרח ריבוע 2 נחשף חלק מריצוף עשוי לוחות אבן גדולים (L2; איור 3).

שטח B (תכנית 2; איור 4). בצפון ריבוע 1 נתגלתה מפולת של בית מודרני, ומעליה היו שרידי סיד כחלחל (L4) וקטע קיר (W102), שהמשכו נתגלה בריבוע 2; חלק מהקיר נותר במחיצה שבין הריבועים. בצדו הדרומי של הקיר וצמוד לו נמצאה שורת אבנים, אפשר שזהו ספסל. בריבוע 2 הובחנו שני קטעי קירות, הצמודים לקיר 102 מצפון; ייתכן שהם שימשו אומנות או קירות.

איור 2. שטח A, מבט לדרום.

איור 4. שטח B, מבט לדרום.

איור 3. שטח A, ריבוע 2: ריצוף מהתקופה העות׳מאנית, מבט לדרום.

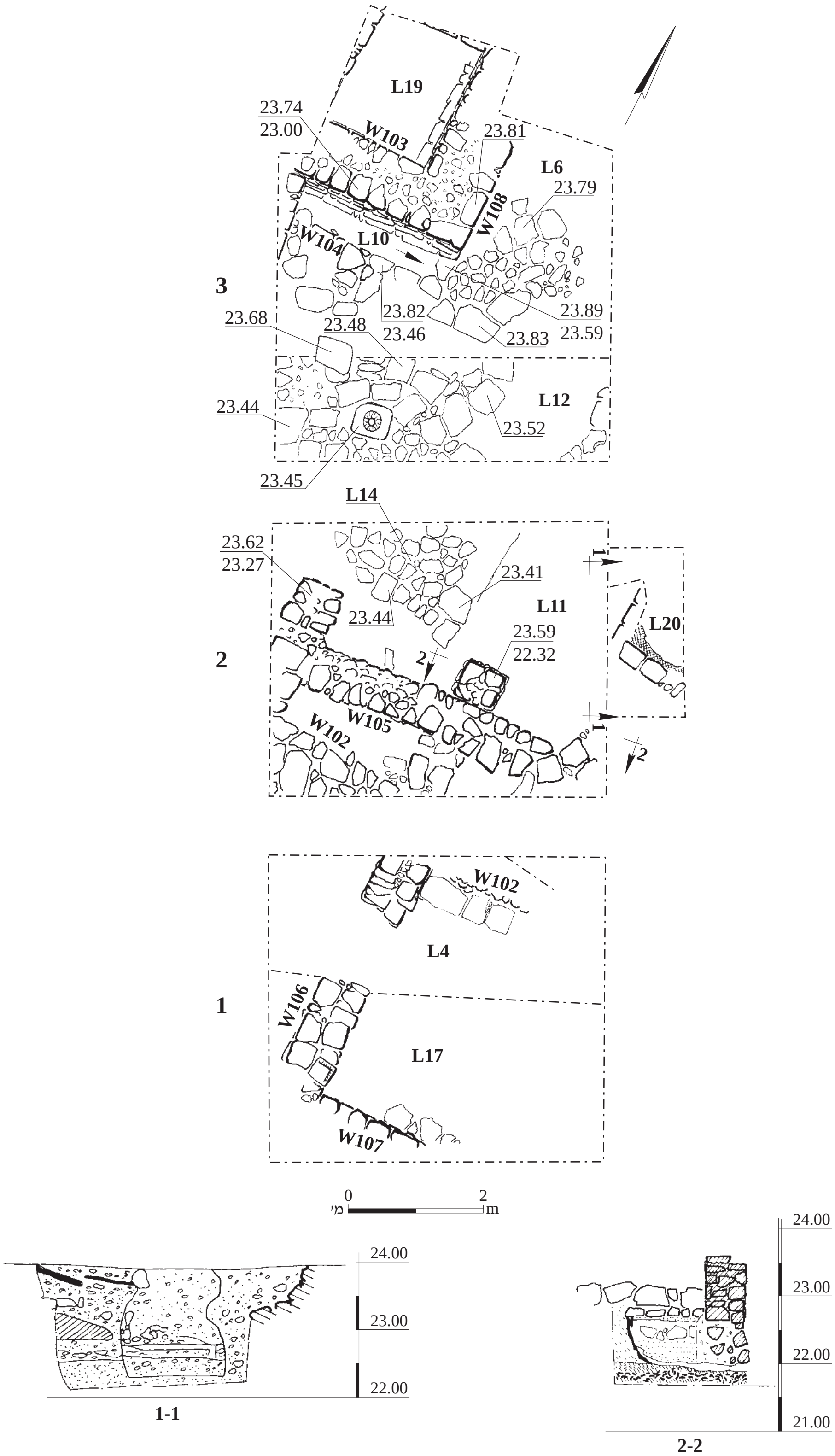

תכנית 2. שטח B: תכנית וחתכים.

בריבוע 3 נחשפה תעלה (L10; איור 5); הקיר הדרומי שלה (W104) מקביל לקיר 103 מן התקופה הממלוכית (להלן). התעלה פונה למזרח, למשטח מרוצף (L6) שעליו נמצאו שרידי לבנים מפוררות. נראה שמשטח זה הוא שריד תנור שנפגע באחת מהכשרות הקרקע הרבות בתל, שכן בסביבתו נמצאה כמות רבה של שברי כלי סוכר.

שכבה II: התקופה הממלוכית

שטח A (תכנית 1). בדרום ריבוע 1 נחשף קטע קיר (W112), כנראה מהתקופה הממלוכית. בריבוע 2, מתחת לריצוף של שכבה I, נתגלה ריצוף נוסף (איור 6) שכיסה קיר שהקיף תנור קדום (להלן) וחלק קטן ממנו בצדו המזרחי. קיר 111, שנתגלה בצפון הריבוע, חוסם את הגישה אל פתח הבערה של התנור (איור 7). נראה שבתקופה הממלוכית התנור מולא באדמה שנלקחה מהסביבה הקרובה והורבדה בתוכו בהיפוך סטרטיגרפי: הממצא מהתקופה הצלבנית למטה והממצא מהתקופה האסלאמית הקדומה למעלה.

איור 5. התעלה, מבט למזרח.

איור 7. פתח תא הבערה של תנור 9 וקיר 111 שמאחוריו, מבט לצפון.

איור 6. שטח A, ריבוע 2: ריצוף מהתקופה הממלוכית, מבט למזרח.

איור 8. קיר 105 והאומנה מעל שרידי התנור, מבט לדרום.

איור 9. פינת קירות 103 ו־108, מבט לדרום.

שטח B (תכנית 2). במרכז ריבוע 2 נתגלה קיר (W105) ושתי אומנות צמודות אליו מצפון; קיר זה בנוי על שרידי תנור גדול שחתכו נראה היטב מתחת ליסודותיו (איור 8). מצפון לקיר נתגלה ריצוף אבן (L14) שהמשכו נמצא בריבוע 3. בריבוע 3 נתגלתה פינת מבנה הבנויה מקירות רחבים (W103, W108; איור 9); נחשף הפן הפנימי שלהם. על סמך שרידי הטיח שנשתמר על הקירות, נראה שזוהי בריכה. כאמור, קיר 103 תוחם קיר תעלה מהתקופה העות׳מאנית. מתחת לתעלה ולקיר 104, בגובה יסודות קיר 103, נתגלה נר מהתקופה צלבנית (איור 21:1).

שכבה III: התקופה הצלבנית

שטח A (תכנית 1). בריבוע 2 נחשף תנור עגול (L9; תכנית 1: חתך 1–1); קוטרו כ־2 מ׳ והוא בנוי אבני כורכר שנצרפו לאדום (איור 10). כאמור, התנור היה מלא באדמה ובה ממצא מהתקופה הצלבנית ומעליו ממצא מהתקופה האסלאמית הקדומה. פתח תא הבערה היה בצפון (גובה 0.6 מ׳; ר׳ איור 7). במרחק כ־1 מ׳ ממזרח לתנור נתגלה קיר (W109) מעוגל (ר׳ איור 7). בין התנור לקיר היה מילוי שעיבה את דופנותיו ומנע את התנדפות החום. בדופן המזרחית של התנור, בגובה 0.5 מ׳ מעל רצפתו, נתגלה פתח קטן וצר (איור 11); אפשר שזהו פתח לארובת איוורור, שהייתה בקיר העיבוי ונועדה להגברת זרימת האוויר ולליבוי האש.

הבנייה בתקופה הממלוכית הרסה את הארובה ולמעשה נותרו מהתנור תא הבערה, שהיה כנראה שקוע באדמה, וחלקים קטנים מהקירות שמעליו. תנור זה שונה משני התנורים שנתגלו בשטח B (להלן). נראה שזהו תנור אפייה; מהמקורות הצלבניים ידוע שבאום אל־פרג׳ היה תנור אפייה מרכזי, ליד טחנת הקמח, ששימש את תושבי אכזיב והכפרים בסביבה (Ellenblum 1998:67–68; Boas 1999:77). נראה שתנור זה היה ה״פורון״ (Fourno) שנזכר במקורות או אחד התנורים שסיפקו לחם.

איור 10. תנור 9, מבט לצפון.

איור 11. הדופן המזרחית של תנור 9 ופתח האוורור, מבט למזרח.

איור 12. שרידי תנור 11, מבט למזרח.

שטח B (תכנית 2). במזרח ריבוע 2 נתגלו שרידי תנור (L11) בנוי לבנים וטיט (איור 12). תשתיתו הונחה בתוך שכבת אפר עבה ופסולת בית יוצר מהתקופה האסלאמית הקדומה. צורתו המעוגלת נראית היטב בחתך (תכנית 2: חתך 1–1); קוטרו כ־1.5 מ׳ ורצפתו ישרה. דופנותיו, שמתעגלות כלפי מעלה, קרסו פנימה.

תנור נוסף נתגלה סמוך לקודמו, במחיצה שבין ריבועים 1 ל־2; הוא נפגע קשה בתקופה הממלוכית כתוצאה מבניית קיר 105 שיסודותיו חדרו לתוכו (איור 13; תכנית 2: חתך 2–2). בחתך נראית תחתיתו המעוגלת; אף היא הושתתה על שכבה עבה של פסולת בית יוצר מהתקופה האסלאמית הקדומה.

בדרום־מערב ריבוע 1 נחשפה פינת חדר (W106, W107) בנויה היטב. נראה שבקיר 106 היה פתח (איור 14).

שכבה IV: התקופה הביזנטית

שטח A (תכנית 1). בריבוע 3 נחשף קטע קיר (W110) בנוי היטב בשיטת ראשים ופתינים (איור 15). על סמך שיטת הבנייה, יש לתארכו לתקופה הביזנטית (פרנקל וגצוב תשנ״ז: 41).

איור 13. שרידי תנור מתחת לקיר 105, מבט לדרום.

איור 15. קיר 110, מבט למזרח.

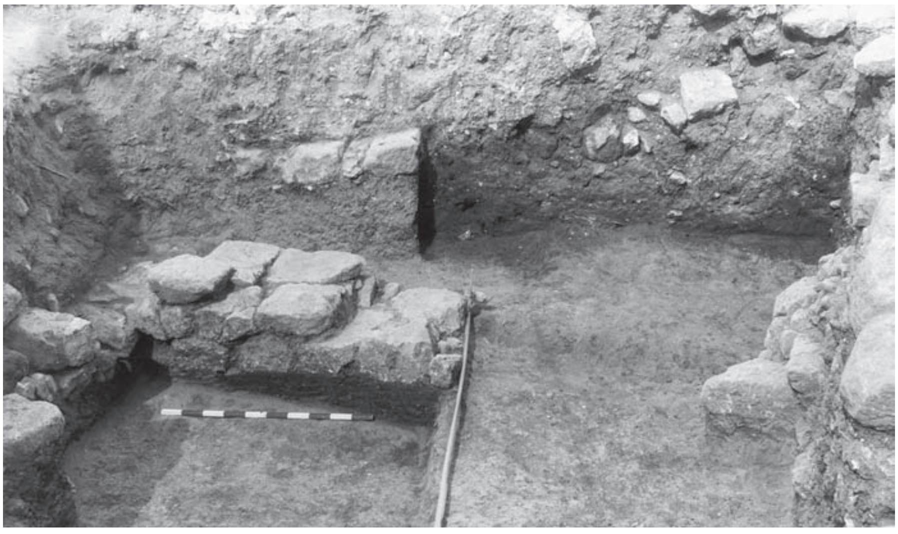

איור 14. פינת חדר ופתח, מבט למערב.

ממצא כלי החרס

כלי החרס שיוצגו להלן מתוארכים מהתקופה האומיית ועד לתקופה העות׳מאנית. הכלים מהתקופות העות׳מאנית–הצלבנית נמצאו בשכבות שנחפרו ותוארו לעיל, ואילו הכלים הקדומים יותר נמצאו במילויים. כלי החרס יוצגו מהמאוחר לקדום.

התקופה העות׳מאנית

כלי סוכר (איור 16).— לקערות (איור 16: 1–5) שפה משולשת או נוטה חוצה, דופן ישרה, עבה, ובסיס מעוגל. לקנקניות (איור 16: 6, 7) שפה מעוגלת או עם רכס פנימי ודופן ישרה, עבה. כלי סוכר דומים מתקופה זו נתגלו בחורבת מנות, שלב 2b (Stern 2001:293–294, Fig. 18).

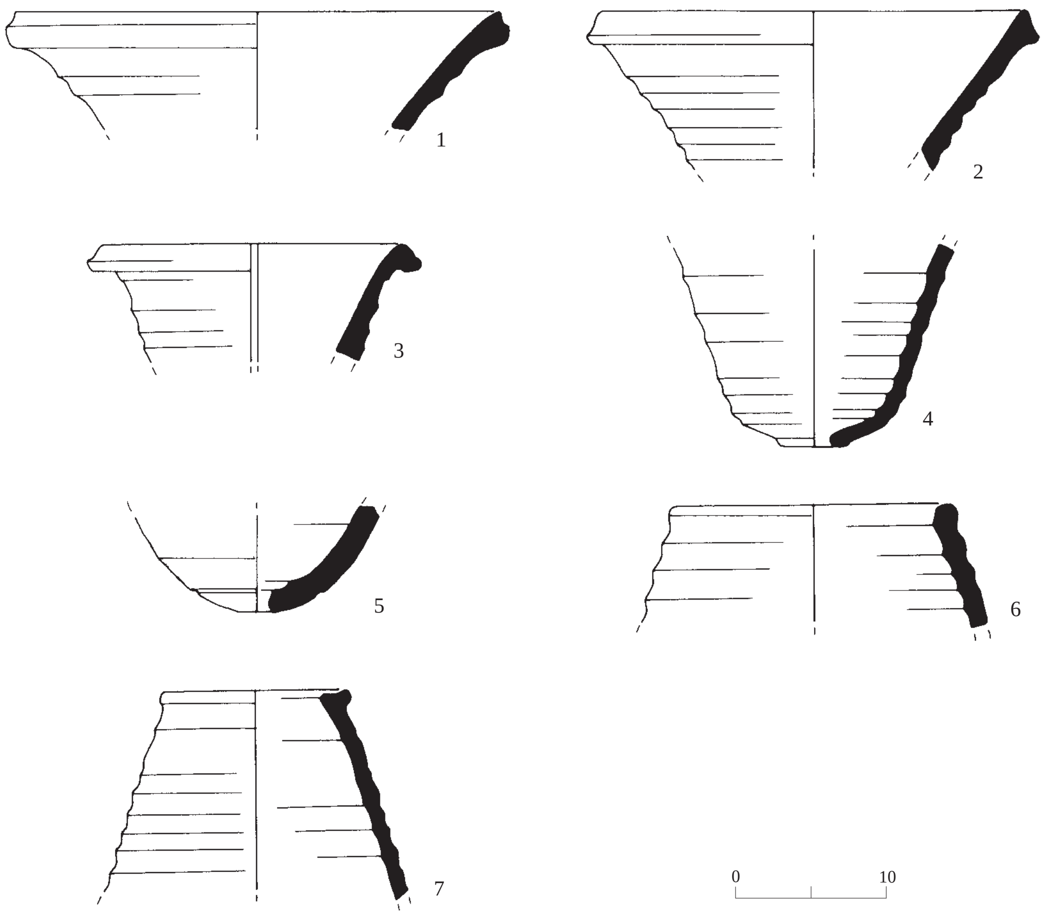

איור 16. כלי סוכר מהתקופה העות׳מאנית.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	5	1002/66	טין חום־אדום גס, ליבה אפורה, חסמים לבנים
2	קערה	11	1041/13	טין חום־אדום, ליבה שחורה, חסמים לבנים
3	קערה	5	1002/24	טין חום־אדום, ליבה חומה־אפורה, חסמים לבנים
4	קערה	6	1015/75	טין חום־אדום, ליבה חומה־אפורה, חסמים לבנים, כהים
5	קערה	4	1073/4	טין חום־אדום, גס, חסמים לבנים, כהים
6	קנקנית	5	1002/9	טין חום, חסמים לבנים
7	קנקנית	8	1027/26	טין חום־אדום חולי, חסמים לבנים

התקופה הממלוכית

קערות (איור 17 :1–5).— לקערה מס׳ 1 שפה נוטה פנימה, מזווה, ודופן ישרה. מקבילה לה נמצאה ביוקנעם (Avissar 1996: Fig. 13.39:1). לקערה מס׳ 2 דופן מעוגלת ושפה ישרה. מקבילות לה נמצאו ביוקנעם (Avissar 1996:100, Type T48, Fig. 13.36:4, 8). קערה מס׳ 3 מזווה ובעלת שפה מעובה. קערה מס׳ 4 מחורצת ומעוטרת בדיקור; מקבילות לה נתגלו בגבעת יסף ותוארכו למאות הי״ג–הי״ד לסה״נ (שטרן תשנ״ט: 131). קערה מס׳ 5 עשויה ביד, ולה דופן ישרה ושפה מעובה. היא מעוטרת בצביעה בדגמים גאומטריים. כלים אלו החלו להופיע בראשית המאה הי״ב לסה״נ ונעשו נפוצים בתקופה הממלוכית (Avissar 1996:132).

סירי בישול (איור 17 :6–8).— לסירים שפה נוטה חוצה ודופן מצולעת והם שונים בגודלם זה מזה. מקבילות להם נמצאו במנזר סנט מרי בכרמל (Pringle 1984:99, Fig. 5:24) **וביוקנעם** (Avissar 1996:136–138, Type T10).

פכים (איור 17 :9, 10).— פך מס׳ 9 עשוי באבניים; הוא בעל שפה ישרה, צוואר עם מגרעת פנימית וידית משוכה מהצוואר לכתף. מקבילות מבית שאן ומבניאס תוארכו למאות הי״ג–הט״ו לסה״נ, ואולי גם מאוחר יותר (Avissar and Stern 2005:108–110, Fig. 45:5). פך מס׳ 10 עשוי ביד; הוא מעוטר בצביעה בדגם סליל רץ. כלים אלו החלו להופיע, כאמור, בראשית המאה הי״ב לסה״נ ונעשו נפוצים בתקופה הממלוכית (Avissar and Stern 2005:113–116).

קנקן (איור 17 :11).— לקנקן שפה מחודדת ורכס, צוואר צר ודופן דקה. מקבילות לו נמצאו ביוקנעם (Avissar 1996:153–155, Type T15).

צפחת (איור 17 :12).— הצפחת עשויה בדפוס. החלק הקטן שנשתמר מעוטר בדגם אדרה. צפחות דומות מתוארכות למאות הי״ג–הי״ד לסה״נ (Avissar and Stern 2005:117, Fig. 49:3, 4).

איור 17 ◄

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	9	1093/5	טין חום־כתום חולי, ליבה אפורה, חסמים לבנים
2	קערה	8	1066/26	טין חום־כתום, זיגוג ירוק על מרח לבן
3	קערה	8	1066/20	טין חום־כתום, זיגוג חום מפנים ועל השפה
4	קערה	3	1055/14	טין חום כהה־אפור, חסמים לבנים, זיגוג ירוק עם כתמים חומים
5	קערה	2	1003/20	טין חום־אדמדם, חסמים לבנים עם תערובת קש, ליבה אפורה בהירה, ציור בצבע אדום
6	סיר בישול	8	1066/17	טין חום כהה, ליבה חומה־אדומה
7	סיר בישול	8	1016/13	טין חום־כתום, חסמים לבנים מעטים
8	סיר בישול	3	1055/17	טין חום־כתום, חסמים לבנים וחומים רבים
9	פך	11	1036/2	טין חום־אדום בחוץ, אפור בפנים
10	פך	8	1044/3	טין לבן־אפור, ציור בצבע חום־אדום על לבן
11	קנקן	8	1066/18	טין חום־אדמדם, חסמים לבנים
12	צפחת	3	1054/33	טין לבן־ירקרק, חסמים לבנים
13	נר	9	1053	טין חום־אדום, זיגוג חום

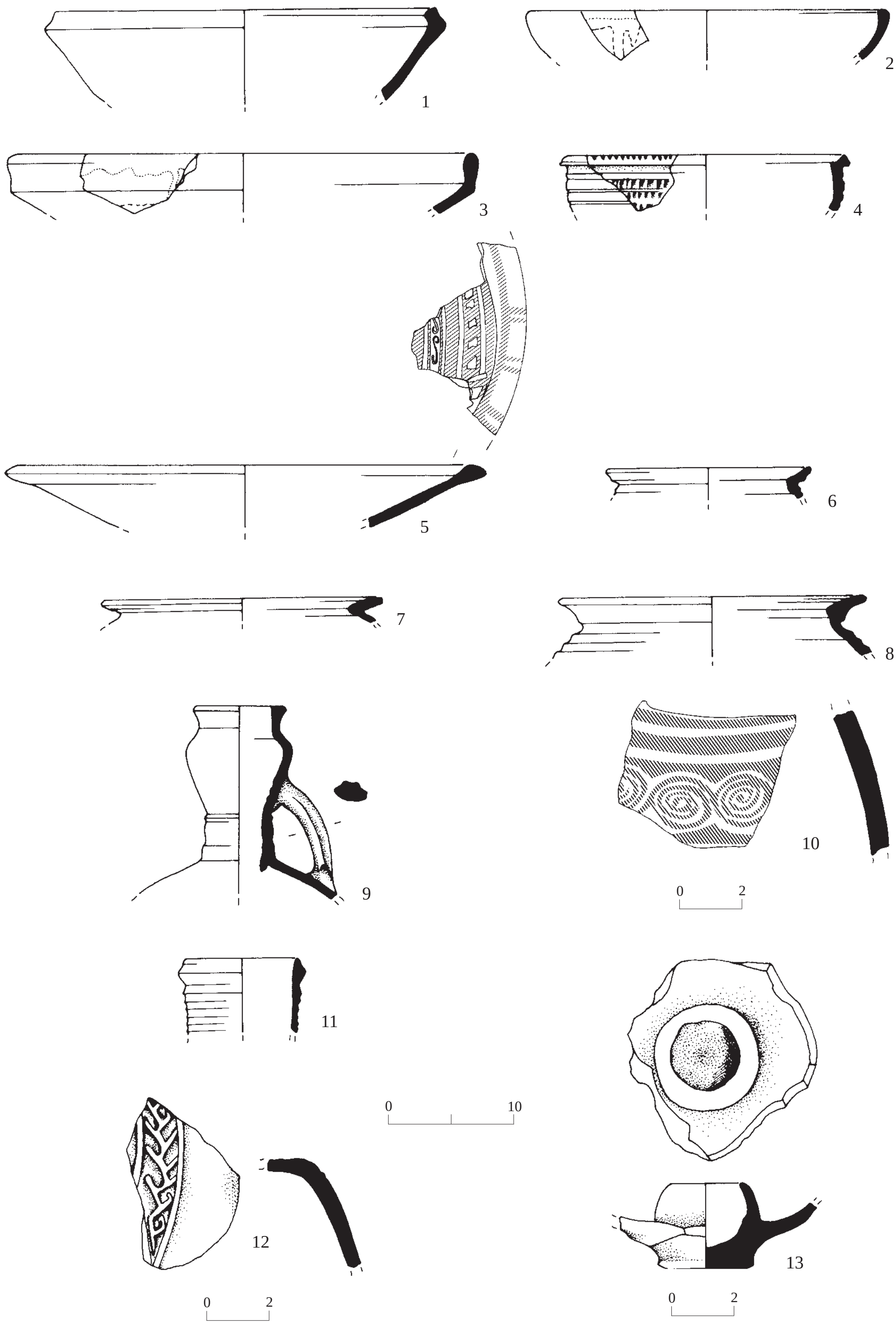

איור 17. כלי חרס מהתקופה הממלוכית.

נר (איור 17: 13).— הנר הוא מכל קטן בתוך קערה בעלת בסיס דיסקוס. מאחר שאין במכל נקב לפתיל, נראה שהוא שימש פמוט שבו הונח נר שעווה. נר זה מקביל לטיפוס 48 של חדד (Hadad 2002:115–119) שתוארך לתקופה הממלוכית.

קערות סוכר (איור 18).— לקערות שפה מקופלת חוצה, דופן ישרה ובסיס שטוח או מעוגל. קערות סוכר דומות נמצאו בחורבת מנות, שלב 3, שתוארך לתקופה הממלוכית (Stern 2001:288–291, Fig. 13).

התקופה הצלבנית

קערות (איור 19: 1–9).— קערות מס׳ 1–4 מקומיות ומס׳ 5–9 מיובאות. קערה מס׳ 1 בעלת שפה מזווה. היא עשויה מטין חולי שנצרף לחום, חיפוי חום בהיר מפנים ועל השפה וליבה שחורה. הטין זהה לזה של קערות עכו (Stern 1997:37). קערה מס׳ 2 מזווה ובעלת שפה מחודדת. קערות דומות נמצאו ביוקנעם ותוארכו לסוף המאה הי״ב ולמאה הי״ג לסה״נ (Avissar 1996:105–106, Type T64, Fig. 13.48:2). לקערה מס׳ 3 שפה משתפלת חוצה ודופן מעוגלת. קערות מטיפוס זה נמצאו ביוקנעם

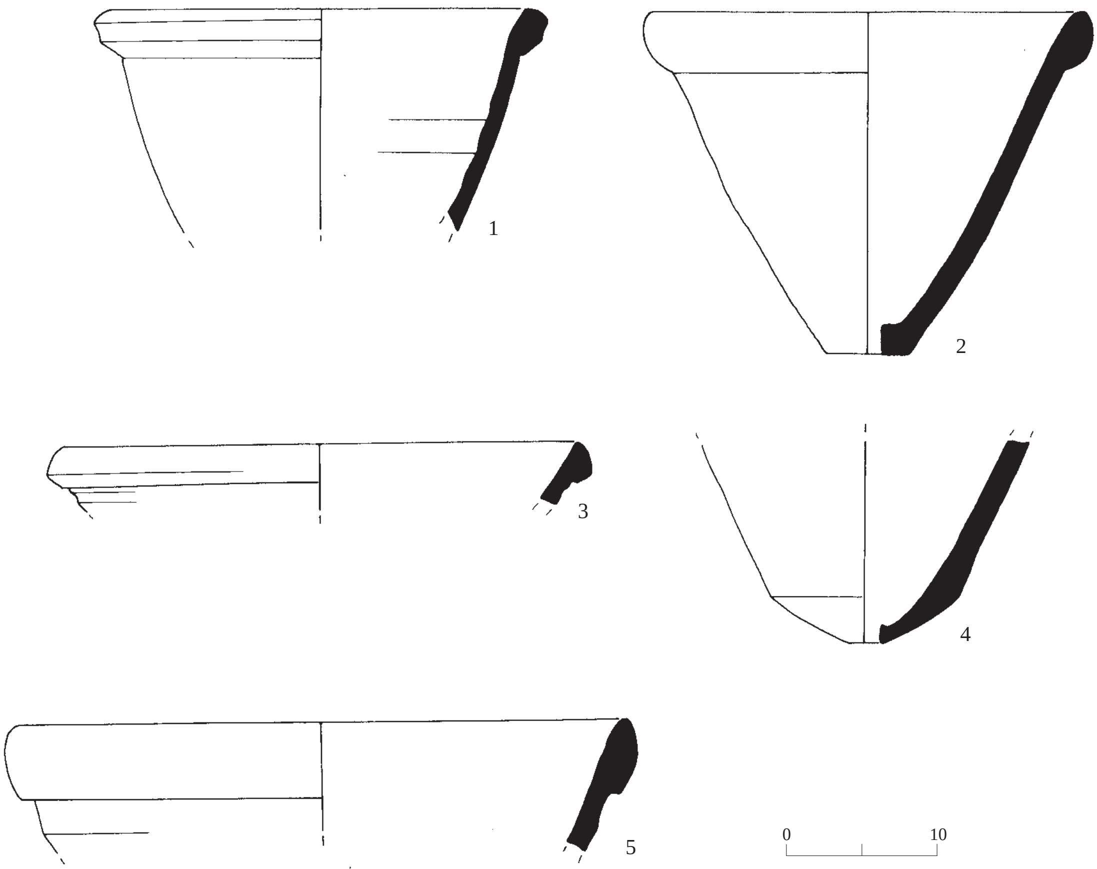

איור 18. קערות סוכר מהתקופה הממלוכית.

מס׳	לוקוס	סל	תיאור
1	3	1063/31	טין חום בהיר, ליבה אפורה, חסמים לבנים
2	11	1041/21	טין חום גס, ליבה שחורה, חסמים לבנים רבים
3	8	1066/5	טין חום בהיר, חסמים לבנים
4	11	1056/4	טין חום בהיר, חסמים לבנים
5	8	1066/25	טין חום בהיר, ליבה אפורה, חסמים לבנים

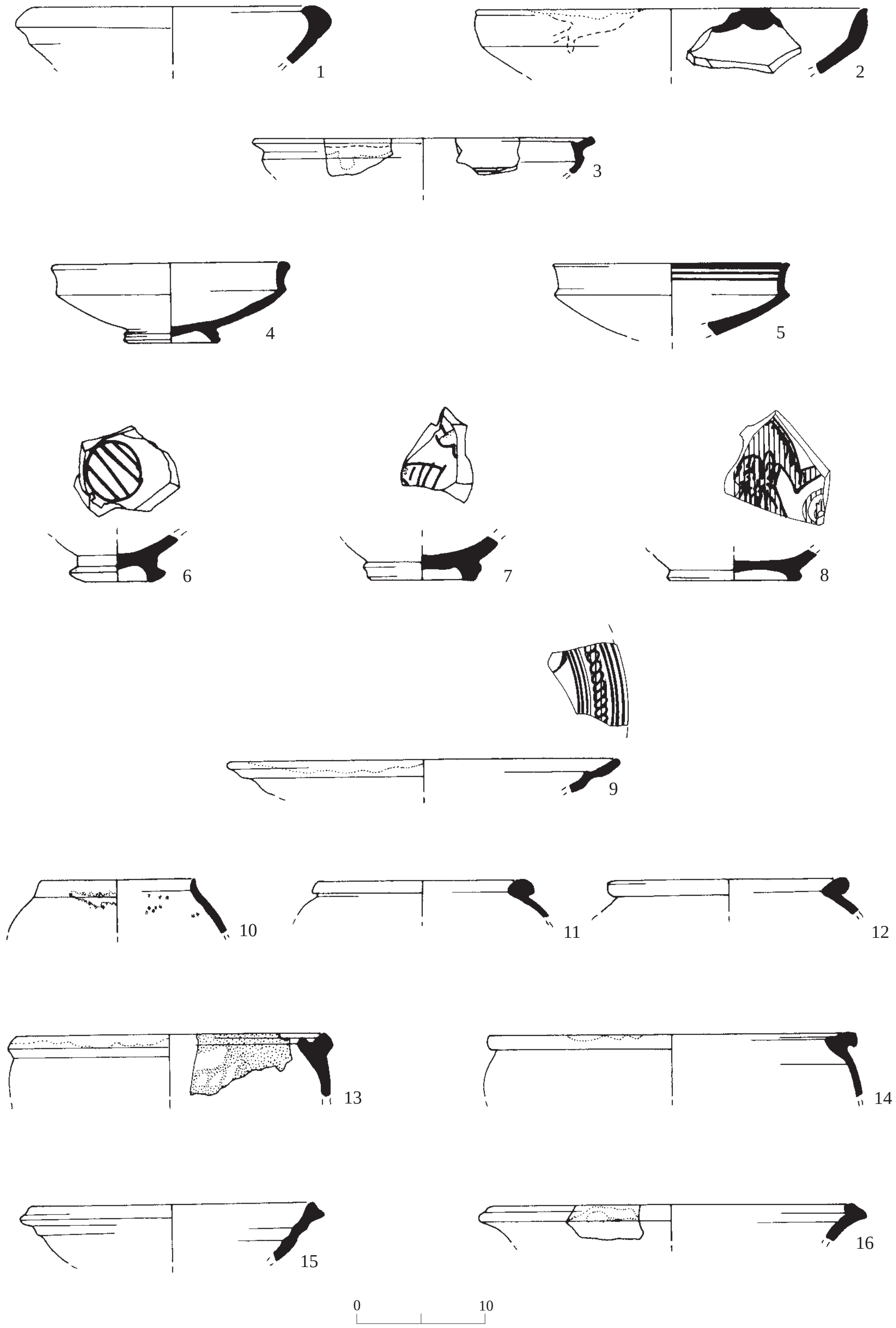

איור 19. כלי חרס מהתקופה הצלבנית.

איור 19

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	1	1012/25	טין חום בהיר, ליבה שחורה
2	קערה	11	1041/19	טין חום־ורוד, זיגוג שקוף על מרח לבן מפנים ועל השפה, פס חום גלי על השפה, חסמים לבנים מעטים
3	קערה	11	1042/2	טין חום כהה, זיגוג צהוב על מרח לבן מפנים ועל השפה
4	קערה	4	1072/2	טין חום־אדום, חסמים לבנים, זיגוג ירוק מפנים על מרח לבן
5	קערה	8	1027/5	טין חום־ורדרד, זיגוג זהוב על מרח לבן
6	קערה	1	1015/17	טין חום־אדמדם, חסמים לבנים, זיגוג חום־כתום
7	קערה	3	1063/2	טין חום בהיר, זיגוג ירוק
8	קערה	3	1063/1	טין חום־צהוב, זיגוג שקוף על מרח לבן
9	קערה	11	1057	טין לבן חולי, זיגוג שקוף על מרח לבן מפנים ועל השפה, עיטור בכחול ורצועה באפור, עיטור קווי חום
10	סיר בישול	3	1066/14	טין חום־אדום, כתמי זיגוג חום
11	סיר בישול	2	1003/10	טין חום־אדום חולי, חסמים לבנים מעטים, זיגוג חום
12	סיר בישול	8	1017/12	טין חום־אפור, חסמים לבנים
13	סיר בישול	8	1016/22	טין חום־אדום, זיגוג חום, חסמים לבנים
14	סיר בישול	8	1066/7	טין חום־שחור, מזוגג חום מפנים ועל השפה
15	קערת בישול	8	1017/8	טין חום־שחור, זיגוג חום מפנים
16	קערת בישול	8	1066/31	טין חום־אדום, זיגוג חום מפנים

ותוארכו לסוף המאה הי״ב – המחצית הראשונה של המאה הי״ג לסה״נ (Avissar 1996:90–91, Type T35, Fig. 13.23:1, 2). לקערה מס׳ 4 שפה מעובה, דופן מזווה ובסיס טבעת גבוה. מקבילות לה נמצאו ביוקנעם ותוארכו למאה הי״ג לסה״נ (Avissar 1996:94–95, Type T42).

קערות מס׳ 5 ו־6 יובאו מקפריסין (Avissar and Stern 2005:60–62), קערה מס׳ 7 יובאה מסוריה (Avissar and Stern 2005:52–56, Fig. 22; Port St. Symeon Ware) וקערות מס׳ 8 ו־9 יובאו מאיטליה (Avissar and Stern 2005:63–73, Figs. 27–29; Proto-Maiolica) — כולן מתוארכות למאה הי״ג לסה״נ. לקערה מס׳ 5 דופן מזווה ושפתה מעוטרת בפסים. קערה מס׳ 6 מעוטרת במרכזה בעיגול עם פסים. קערה מס׳ 7 מעוטרת במרכזה בעיטור שממנו שרדה זרוע של צלב מלטזי. קערה מס׳ 8 מעוטרת בעיטור גאומטרי, שמעט מאוד ממנו שרד, וקערה מס׳ 9 מעוטרת בפסים ועיטור דמוי מחרוזת על השפה הרחבה.

סירי בישול (איור 19: 10–14).— סיר מס׳ 10 קטן ועל דופנו התזות זיגוג. סירים מטיפוס זה נתגלו ביוקנעם (Avissar 1996:136, Type T8, Fig. 13.95:1–3). סירים מס׳ 11 ו־12 כדוריים, ולהם שפה מעובה נוטה חוצה; בסיר מס׳ 11 טיפות אחדות של זיגוג חום. מקבילות מהתקופה הצלבנית נמצאו בעכו (Stern 1997:40–43, Fig. 5:24; 2001: Fig. 6:8) ובחורבת מנות, שלב 4, המתוארך למאה הי״ג לסה״נ (Stern 2001:286).

לסירים מס׳ 13, 14 רכס פנימי בולט להנחת המכסה ושפה נוטה חוצה. סירים דומים נמצאו ביוקנעם ותוארכו לסוף התקופה הצלבנית–התקופה הממלוכית (Avissar 1996:136, Type T9, Fig. 13.96:1, 3).

קערות בישול (איור 19: 15, 16).— לקערות שפה מזווה בולטת חוצה ודופן ישרה. מקבילות נמצאו בעכו ותוארכו למאה הי״ג לסה״נ (Stern 1997:40–43, Fig. 5:38).

כלי סוכר (איור 20: 1–9).— לקערות (איור 20: 1–8) דופן ישרה, לעתים מחורצת (מס׳ 1, 2), ושפה מעוגלת, מחודדת או מקופלת חוצה. לקנקנית (איור 20: 9) שפה נוטה חוצה ודופן מתעגלת. כלי סוכר מהתקופה הצלבנית נמצאו בחורבת מנות, בבית שאן ובעכו (Avissar and Stern 2005:86–87, 103–104).

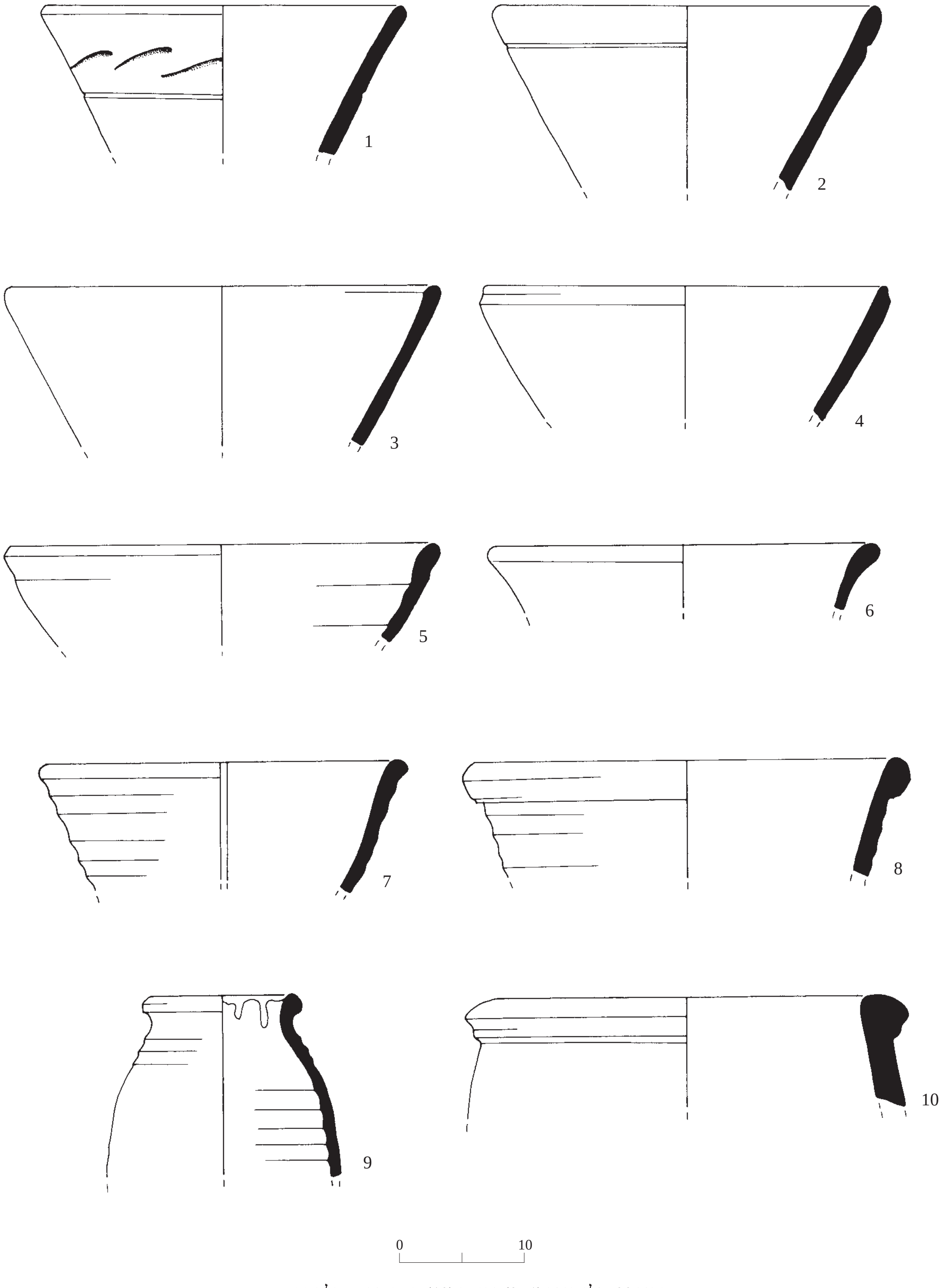

איור 20. כלי סוכר (1–9) ופיטס (10) מהתקופה הצלבנית.

◀ איור 20

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	08	1066/37	טין חום־אדום, מעט חסמים לבנים
2	קערה	04	1073/5	טין חום־אדום, ליבה אפורה, הרבה חסמים לבנים
3	קערה	15	1074/8	טין חום־אדום, ליבה אפורה, חיפוי לבן־צהוב מבחוץ חסמים לבנים
4	קערה	8	1066/34	טין חום־אדום, חסמים לבנים מעטים
5	קערה	4	1073/2	טין חום־כתום, ליבה אפורה, חסמים לבנים ושחורים
6	קערה	5	1002/63	טין חום כהה, חסמים לבנים, חיפוי לבן־ירקרק מפנים ומחוץ
7	קערה	13	1083/15	טין חום חולי, חסמים לבנים, חיפוי לבן־ירקרק
8	קערה	3	1065/9	טין חום, חסמים לבנים, חיפוי לבן־ירקרק
9	קנקנית	4	1122	טין חום כהה חולי, חיפוי לבן מפנים ומחוץ
10	פיטס	15	1090/7	טין חום בהיר־צהוב גס, ליבה אפורה בהירה, חסמים לבנים ושחורים רבים

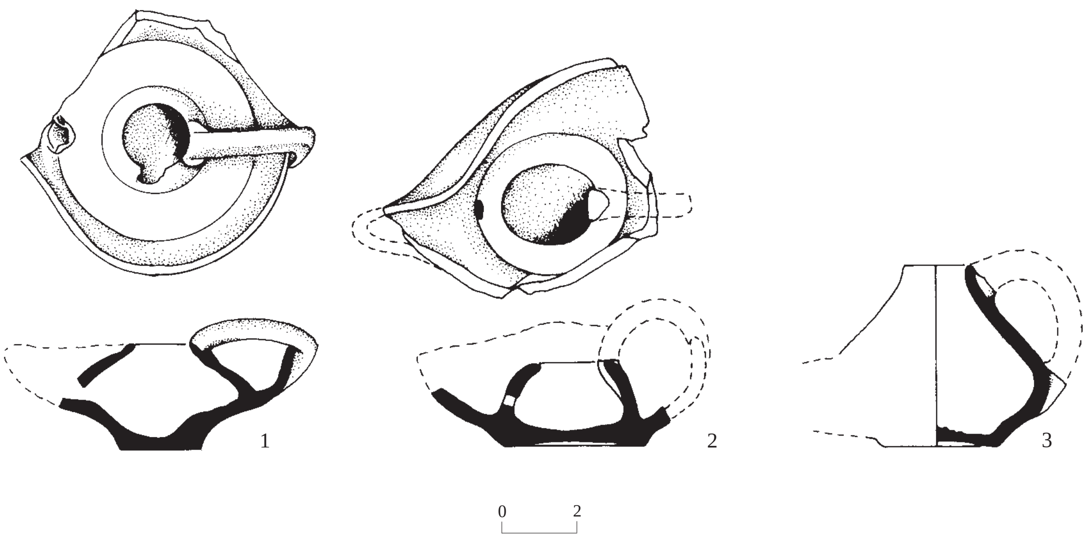

איור 21. נרות מהתקופה צלבנית.

מס׳	לוקוס	סל	תיאור
1	15	1112	טין חום־אדום
2	10	1039/1	טין חום־אדום, זיגוג חום כהה
3	3	1064	טין חום־ורוד, זיגוג ירוק זית מפנים ומחוץ

פיטס (איור 20:10).— לפיטס דופן עבה מאוד ושפה מקופלת חוצה. מקבילה לו נמצאה במגדל האדום, שלב D, המתוארך למאות הי״ג–הי״ד לסה״נ (Pringle 1986:142–144, Fig. 44:15).

נרות (איור 21:1–3).— הנרות עשויים באבניים. נר מס׳ 1 הוא מכל קטן בתוך קערה צבוטה קלות; הוא עשוי מטין חום־אדום, טין של סירי בישול, האופייני לנרות אלו. הנר מקביל לטיפוס 43 של חדד (Hadad

2002:109) שתוארך לתקופה הצלבנית. נר מס׳ 2 הוא מכל קטן בתוך קערה שכמחציתה צבוטה. הוא עשוי מטין חום־אדום ומזוגג בזיגוג חום כהה. נרות מטיפוס זה נמצאו בחורבת מנות, שלב 4 (Stern 2001:286). נר מס׳ 3 הוא מכל עם זרבובית שלא נשתמרה. הוא עשוי טין חום־ורוד ומזוגג בזיגוג ירוק זית. הנרות מטיפוס זה מתוארכים לראשית התקופה הצלבנית – התקופה הממלוכית (Avissar and Stern 2005:126, Fig. 52:5, 6).

התקופה העבאסית והתקופה הפאטימית

קערות (איור 22: 1–5).— לקערה מס׳ 1 שפה ישרה ודופן מעוגלת; היא מחופה לבן (Avissar 1996: Fig. 13.11:2). קערה מס׳ 2 קטנה ולה שפה נוטה פנימה ודופן ישרה. קערות מטיפוס זה אינן נפוצות; מקבילה לה נמצאה בקיסריה, שכבה VII, המתוארכת למחצית השנייה של המאה הח׳ – סוף המאה הט׳ לסה״נ (Arnon 1999:225–226, Fig. 2:a). קערה מס׳ 3 רדודה, מזוגגת. מקבילות לה נמצאו בקיסריה, שכבה III, מהמחצית השנייה של המאה הי״א – אמצע המאה הי״ב לסה״נ (Arnon 1999:227, Fig. 9:g, h). לקערה מס׳ 4 שפה נוטה חוצה והיא מעוטרת בזיגוג רב־גוני. קערות אלו נפוצות ונמצאו, למשל, ביוקנעם, שם הן תוארכו למאות הט׳–הי״א לסה״נ (Avissar 1996:81–82, Type T7, Fig. 13.7:2). לקערה מס׳ 5 שפת מדף והיא מזוגגת מצדה הפנימי (ר׳ Avissar 1996: Fig. 13.11:4).

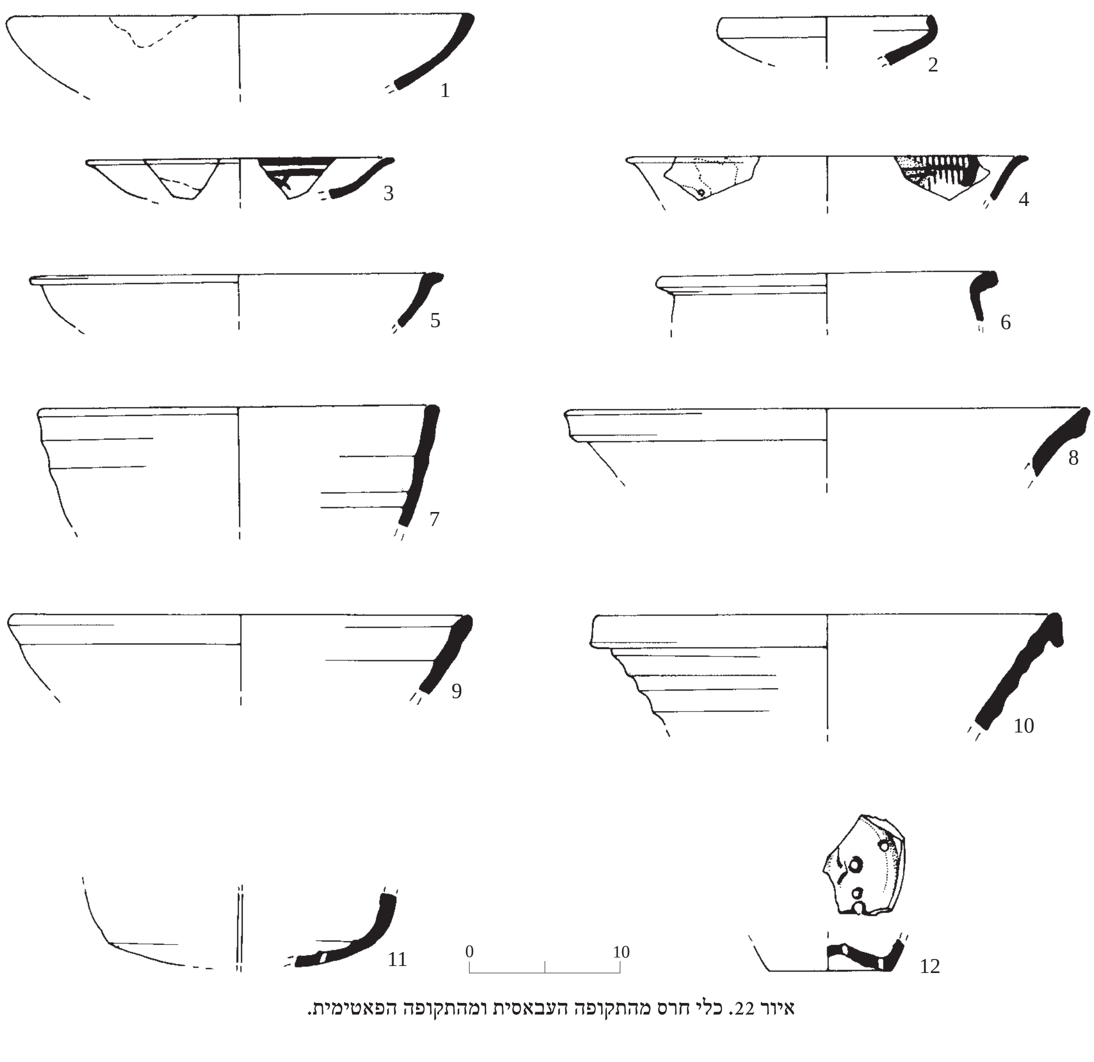

איור 22. כלי חרס מהתקופה העבאסית ומהתקופה הפאטימית.

איור 22

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	8	1059/17	טין צהוב־לבן חולי, חיפוי לבן בפנים ועל השפה
2	קערה	8	1059/3	טין חום בהיר־ורוד חולי, זיגוג חום־שחור בפנים
3	קערה	8	1061/1	טין חום בהיר־צהוב חולי, זיגוג שקוף על מרח לבן בפנים ועל השפה, פסים חומים
4	קערה	7	1018/8	טין ורדרד חולי, מרח לבן, זיגוג ירוק, צהוב, חום בפנים ובחוץ
5	קערה	5	1024/8	טין חום בהיר־צהבהב חולי, חסמים לבנים קטנים, זיגוג חום־שחור בפנים על מרח לבן
6	סיר בישול	7	1018/14	טין חום־אדום חולי
7	קערה	5	1002/12	טין חום־אדום
8	קערה	3	1063/34	טין חום־אדמדם, ליבה אפורה, חסמים לבנים מעטים
9	קערה	5	1002/19	טין חום־אדום, חסמים לבנים מעטים, צריפה מתכתית
10	קערה	3	1022/7	טין חום־אדמדם, ליבה אפורה
11	קערה	15	1111/16	טין חום כהה, ליבה אפורה
12	קערה	3	1087/23	טין חום־אדמדם, ליבה אפורה, חסמים לבנים

סיר בישול (איור 6:22).— לסיר שפה עבה נוטה חוצה, והוא עשוי מטין חולי. סירים מטיפוס זה אינם נפוצים. מקבילה לו נמצאה בקיסריה, שכבה V, המתוארכת למאות הי׳–הי״א לסה״נ (Arnon 1999:226, Fig. 7:c).

כלי סוכר (איור 7:22–12).— לקערות מס׳ 7–11 דופן ישרה ושפה מעוגלת, עם רכס או נוטה חוצה. שני הבסיסים שנשתמרו, של קערה מס׳ 11 ושל קנקנית מס׳ 12, מחוררים. כלי סוכר מהתקופה הפאטימית נמצאו בכברי (האוורד סמיטליין ועדנה שטרן, מידע בעל פה).

התקופה האומיית

סיר בישול (איור 1:23).— לסיר שפה נוטה חוצה. טיפוס זה נדיר. מקבילה לו נמצאה ביוקנעם (Avissar 1996:132, Type T1, Fig. 13.88:1).

קערות בישול (איור 2:23, 3).— כלים מטיפוס זה החלו להופיע בתקופה הרומית המאוחרת — קערות רדודות שנעשו עמוקות בסוף התקופה הביזנטית והאומיית. דוגמות נמצאו, למשל, ביוקנעם (Avissar 1996:139, Type T12, Fig. 13.99:1, 2, 6, 7).

מכסה (איור 4:23).— מכסים אלו שימשו לכיסוי קערות הבישול.

פיטס (איור 5:23).— הכלי עשוי ביד; פתחו רחב ומעוטר בעיטור בהון. פיטסים מסוג זה נפוצים בתקופה האומיית, וכמותו נמצאו, למשל, ביוקנעם (Avissar 1996:149, Type T6, Fig. 13.11:6) ובפחל (McNicoll, Smith and Hennessy 1982:145–146).

קנקנים (איור 6:23–10).— לקנקן מס׳ 6 שפה מקופלת פנימה. מקבילות לו נמצאו בירושלים, ותוארכו לסוף התקופה הביזנטית ולתקופה האומיית (Rapuano 1999:179, Fig. 7:99–102). קנקנים מס׳ 7 ו־8 בעלי צוואר ארוך ומעוטרים בפסים לבנים. מקבילות להם נמצאו ביוקנעם, ותוארכו לראשית התקופה האסלאמית (Avissar 1996:147–149, Fig. 13.11:4). קנקנים מס׳ 9 ו־10 בעלי שפה ישרה וצוואר ארוך, והם נפוצים בכל הארץ בתקופה האומיית (Meyers, Kraabel and Strange 1976:227–229, Pl. 7.21:17–23).

כלי דמוי רימון (איור 11:23).— מהכלי נשתמר חלקו העליון, ולו שפה מקופלת ודופן עבה. לדעת אבישר ושטרן (Avissar and Stern 2005:119), כלי הרימון הקדומים החלו להופיע בתקופה האומיית והם אינם מעוטרים. כלים מטיפוס זה נמצאו בטבריה (Stacey 2004:138).

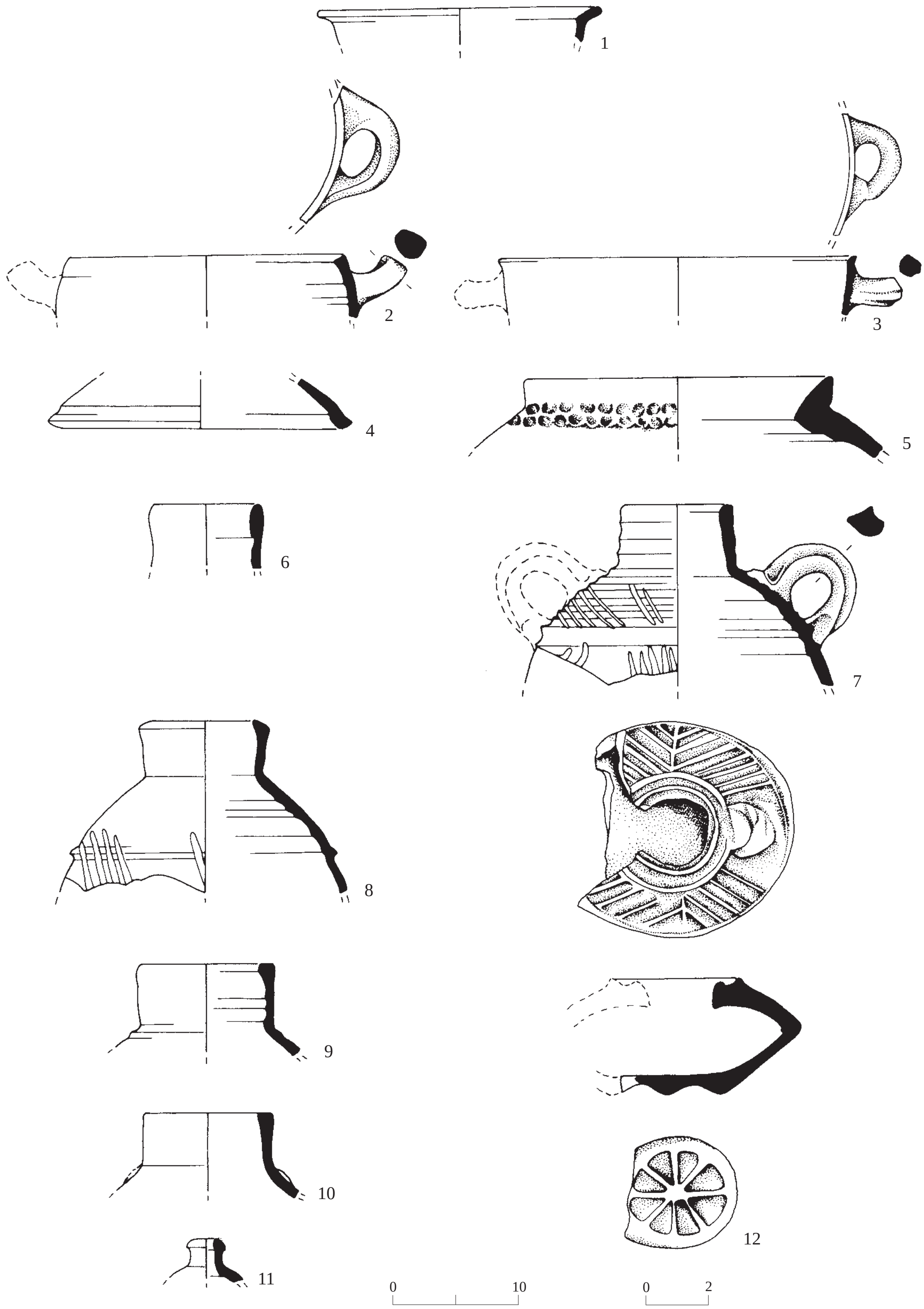

איור 23. כלי חרס מהתקופה האומיית.

◄ איור 23

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	סיר בישול	8	1066/12	טין חום־אדום, ליבה שחורה
2	קערת בישול	8	1061/2	טין חום־צהוב בחוץ, אפור בפנים
3	קערת בישול	7	1080/1	טין חום חולי
4	מכסה	9	1048/5	טין חום־כתום חולי, חסמים לבנים קטנים
5	פיטס	15	1074/28	טין חום־אדום, ליבה אפורה, חסמים לבנים כהים
6	קנקן	8	1045/4	טין חום בהיר חולי
7	קנקן	7	1086/4	טין חום־כתום חולי, חסמים לבנים
8	קנקן	9	1051	טין חום־כתום חולי, חסמים לבנים
9	קנקן	7	1082/3	טין חום־כתום חולי, חסמים לבנים
10	קנקן	9	1049/10	טין חום־אפור, חסמים לבנים
11	כלי רימון	14	1075/15	טין אפור, חסמים לבנים קטנים
12	נר	9	1029	טין חום בהיר, ליבה שחורה, חסמים לבנים

נר (איור 12:23).— כתף הנר מעוטרת בעיטור רדיאלי והבסיס — בוורדה בתוך עיגול. הידית הקונית לא נשתמרה. נר זה מקביל לטיפוס 36 של חדד (Hadad 2002:82–95), שתוארך לתקופה האומיית ולראשית התקופה העבאסית.

ממצא המטבעות

שישה מטבעות נמצאו, ארבעה מהם זוהו: שניים מהמאות הד׳–הה׳ לסה״נ (ר״ע 107581, 107582), אחד מהמאה הט״ו לסה״נ (ר״ע 107583) ומטבע נחושת מנוקב של הסולטאן העות׳מאני מחמוד הב׳ משנת 1835 לסה״נ (ר״ע 107584).

סיכום

את ראשית היישוב בתל יש לתארך על סמך שברי קערות הטרה סיגילטה שנתגלו (לא אוירו) לתקופה הרומית הקדומה, ואולי אף קודם לכן. מאחר שהשכבות הקדומות לא נחפרו, אי אפשר לאשש הנחה זאת. כמות רבה של פסולת בית יוצר מהתקופה האסלאמית הקדומה, שנמצאה במילויים מתחת לכבשנים מהתקופה הצלבנית ובתוכם, מעידה על קיומו של יישוב מתקופה זו שעסקו בו בייצור כלים.

מהחפירה, שהייתה מוגבלת מאוד בהיקפה, עולה שבמקום היה יישוב חקלאי שעסקו בו בייצור סוכר בתקופות הפאטימית–העות׳מאנית, כפי שמעידים כלי הסוכר הרבים שנמצאו. הממצא מהתקופה הצלבנית הוא העשיר והמגוון ביותר שנתגלה בחפירה. כלי החרס, רובם מזוגגים, כוללים כלים מקומיים וכלי ייבוא רבים מקפריסין, מסוריה ומאיטליה. כלי הסוכר הרבים מעידים על המשך ייצור הסוכר ביישוב; התנאים החקלאיים בסביבה סייעו לתעשייה זו לגדול ולהתפתח (פלד 2000:266–267; 2009:169–171).

גירוש הצלבנים מהאזור לא גרם לחורבן היישוב. הממצא הקרמי מהתקופה הממלוכית, כולל כלי הסוכר, מעיד על המשכיות. גם לאחר הכיבוש העות׳מאני, לפחות בראשיתו, תעשיית הסוכר הפורחת המשיכה להתקיים; מתקופה זו נמצאו טחנות מים, תנורים וכלי חרס המעידים על המשך ייצור סוכר וכלי סוכר בעמק עכו (Stern 2001:297–301). שלוחה של אמת מים ממעיינות כברי הפעילה את הטחנות בקרבת היישוב. הממצא מהתקופה העות׳מאנית מועט, ונראה שהשרידים מתקופה זו נפגעו בעת הקמת מושב בן־עמי.

הערה

[1] החפירה בתל אום אל־פרג׳ (הרשאה מס׳ A-3055) נערכה בחודשים מאי–יוני 1999 מטעם רשות העתיקות ובמימון ועד מושב בן עמי. את החפירה ניהל המחבר וסייעו חזי דנגור (מנהלה), ואדים אסמן, אברהם האג׳יאן וויאצ׳סלב פירסקי (מדידות), רחל גרף (סרטוט), רוברט קול (נומיסמטיקה), חגית טחן (ציור) ואלה אלטמרק (מעבדה).

הפניות

פלד ע׳ 2000. הצלבנים ותעשיית סוכר הקנים בארץ־ישראל. בתוך ג׳ ברקאי וא׳ שילר, עורכים. **נופי ארץ ישראל: ספר עזריה אלון**. ירושלים. עמ׳ 258–269.

פלד ע׳ 2009. **סוכר בממלכת ירושלים: טכנולוגיה צלבנית בין מזרח למערב**. ירושלים.

פרנקל ר׳ וגצוב נ׳ תשנ״ז. **מפת אכזיב ומפת חניתה (1, 2)** (סקר ארכיאולוגי של ישראל). ירושלים.

שטרן ע׳ תשנ״ט. כלי חרס מהמאות הי״ג–הט״ו מגבעת יסף (תל א־ראס). **עתיקות** 37: 125–136.

Arnon Y.D. 1999. Islamic and Crusader Pottery (Area I, 1993–94). In K.G. Holum, A. Raban and J. Patrich eds. *Caesarea Papers* 2: *Herod's Temple, the Provincial Govenor's Praetorium and Granaries, the Later Harbor, a Gold Coin Hoard, and Other Studies* (*JRA* Supplement Series 35). Portsmouth, R.I. Pp. 225–251.

Avissar M. 1996. The Medieval Pottery. In A. Ben-Tor, M. Avissar and Y. Portugali. *Yoqne'am* I: *The Late Periods* (Qedem Reports 3). Jerusalem. Pp. 75–172.

Avissar M. and Stern E.J. 2005. *Pottery of the Crusader, Ayyubid, and Mamluk Periods in Israel* (IAA Reports 26). Jerusalem.

Boas A.J. 1999. *Crusader Archaeology: The Material Culture of the Latin East.* London.

Ellenblum R. 1998. *Frankish Rural Settlement in the Latin Kingdom of Jerusalem.* Cambridge.

Hadad S. 2002. *The Oil Lamps from the Hebrew University Excavations at Bet Shean* (Qedem Reports 4). Jerusalem.

McNicoll A.W., Smith R.H. and Hennessy B. 1982. *Pella in Jordan* I: *An Interim Report on the Joint University of Sydney and the College of Wooster Excavations at Pella 1979–1981*. Canberra.

Meyers E.M., Kraabel A.T. and Strange J.F. 1976. *Ancient Synagogue Excavations at Khirbet Shema', Upper Galilee, Israel 1970–1972* (*AASOR* 42). Durham, N.C.

Pringle D. 1984. Thirteenth-Century Pottery from the Monastery of St. Mary of Carmel. *Levant* 16:91–111.

Pringle D. 1986. *The Red Tower (al-Burj al-Ahmar): Settlement in the Plain of Sharon at the Time of the Crusaders and Mamluks A.D. 1099–1516* (British School of Archaeology in Jerusalem Monograph Series I). London.

Rapuano Y. 1999. The Hellenistic through Early Islamic Pottery from Ras Abu Ma'aruf (Pisgat Ze'ev East A). *'Atiqot* 38:171–203.

Stacey D. 2004. *Excavations at Tiberias, 1973–1974: The Early Islamic Periods* (IAA Reports 21). Jerusalem.

Stern E.J. 1997. Excavation of the Courthouse Site at 'Akko: The Pottery of the Crusader and Ottoman Periods. *'Atiqot* 31:35–70.

Stern E.J. 2001. The Excavations at Lower Ḥorvat Manot: A Medieval Sugar-Production Site. *'Atiqot* 42:277–307.

A SUGAR INDUSTRY SITE FROM THE FATIMID TO THE OTTOMAN PERIODS AT TELL UMM AL-FARAJ, WESTERN GALILEE

EMMANUEL DAMATI
(PP. 139–159)

Tell Umm al-Faraj (Le Fierge, De Phergia), located in the heart of Moshav Ben 'Ami in the western Galilee (map ref. 16175/26775), is a low, small tell (Fig. 1). Two areas were opened c. 35 m apart, one on the south of the tell (A; Plan 1; Fig. 2) and the other on the east of the tell (B; Plan 2; Fig. 3). Four strata were discerned that date to the Ottoman (I; Figs. 4, 5, 16), Mamluk (II; Figs. 6, 8, 9, 17), Crusader (III; Figs. 6, 7, 10, 11, 12, 14, 18) and Byzantine (IV; Fig. 15) periods.

The excavation was very limited in scope. It revealed an agricultural settlement that produced sugar from the Fatimid period until the Ottoman period, as indicated by the numerous sugar jars that were found.

The expulsion of the Crusaders did not result in the destruction of the settlement. The ceramic finds from the Mamluk period, including sugar jars, indicate the settlement continued to exist and that the sugar industry also continued to operate.

Even after the Ottoman conquest, at least at the beginning of it, the prosperous sugar industry continued to exist; water mills, furnaces, and pottery vessels were found from this period, which are indicative of the uninterrupted production of sugar and sugar vessels in the 'Akko Valley. The finds from the Ottoman period are meager and it seems that the remains from this period were damaged during the construction of the moshav.

Fragments of Terra Sigilatta bowls that were discovered (not drawn) indicate that the settlement at Tell Umm al-Fajar first dates to the Early Roman period and perhaps even earlier; however, the earliest strata were not excavated and thus, this cannot be confirmed. A large quantity of pottery workshop debris from the Early Islamic period, which was found below and inside the kilns of the Crusader period and was used as fill, also attests to the presence of a settlement in these periods, together with a pottery manufacturing industry (Figs. 19, 20).

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Tell Umm al-Faraj: the excavation areas.
Plan 1. Area A, plan and section.
Fig. 2. Area A, looking south.
Fig. 3. Area A, Sq 2: pavement from the Ottoman period, looking south.
Fig. 4. Area B, looking south.
Plan 2. Area B, plan and sections.
Fig. 5. The channel, looking east.
Fig. 6. Area A, Sq 2: pavement from the Mamluk period, looking east.
Fig. 7. Opening of the fire box of Furnace 9 and W111 behind it, looking north.
Fig. 8. Wall 105 and the pillar atop the remains of a furnace, looking south.
Fig. 9. The corner formed by W103 and W108, looking south.
Fig. 10. Furnace 9, looking north.
Fig. 11. The eastern side of Furnace 9 and the vent hole, looking east.
Fig. 12. Remains of Furnace 11, looking east.
Fig. 13. Furnace remains below W105, looking south.
Fig. 14. Corner of a room and a doorway, looking west.
Fig. 15. Wall 110, looking east.
Fig. 16. Sugar vessels from the Ottoman period.
Fig. 17. Pottery from the Mamluk period.
Fig. 18. Sugar vessels from the Mamluk period.
Fig. 19. Pottery from the Crusader period.
Fig. 20. Sugar vessels (1–9) and a pithoi (10) from the Crusader period.
Fig. 21. Lamps from the Crusader period.
Fig. 22. Pottery from the Abbasid and Fatimid periods.
Fig. 23. Pottery from the Umayyad period.